

KRZYSZTOF WACHOWSKI

ŚREDNIOWIECZNE PIELGRZYMKI MIESZKAŃCÓW ŚLĄSKA¹

Szersze zainteresowania problematyką pielgrzymowania w średniowieczu są w Polsce stosunkowo późnej daty. Zajmowali się nią głównie historycy, historycy sztuki i literatury, a niekiedy także historycy prawa (*Pielgrzymki* 1993, *Peregrinationes* 1995, tam wcześniejsza literatura). Dopiero po 20 latach od ukazania się drobno-go przyczynku pióra T. Poklewskiego (1968) o wcześniej znalezionych plaketkach wrocławskich (J. Kaźmierczyk, J. Lodowski 1963, s. 281, ryc. 6; J. Kaźmierczyk 1966, s. 294, ryc. 71:4) pojawiły się doniesienia archeologów o nowych odkryciach plaketek i muszli: z Gdańska i Gniewa (E. Choińska-Bohdan 1988), później z Kołobrzegu (M. Rębkowski 1998; 2002), Gdańska (A. Paner, H. Paner 1998), Trzebnicy (K. Wachowski 1998; 2000), Szczecina (M. Rębkowski, M. Rulewicz 2001), Elbląga (*Katalog* 2000, s. 134–135, ryc. IV 18, 22; G. Nawrońska 2004), Krakowa (M. Fraś, J. Natkaniec-Frasiowa 2003) i Raciborza (K. Kozłowska, R. Turakiewicz 2004, s. 168–169, ryc. 11). Na pełniejszą publikację czekają dalsze znaleziska ze Szczecina (O.F. Gandert 1954) i Gdańska. Problematyką pielgrzymek w południowej strefie Bałtyku zajął się ostatnio szerzej M. Rębkowski (2004), a znak pielgrzymi znaleziony w Opawie na Górnym Śląsku, leżącym już jednak w granicach Republiki Czeskiej, opublikowali P. Kouřil i H. Teryngerová (2002).

H. Manikowska (1995), omawiając ruch pielgrzymkowy na Śląsku, przedstawiła problemy badawcze związane z tym zagadnieniem, aczkolwiek ograniczyła się tylko do kwestii *stricte* historycznych. W tym samym wydawnictwie A. Żurek (1995) opublikował komunikat o materialnych śladach pielgrzymek Ślązaków. W rzeczywistości autor ten ograniczył się właściwie do wymienienia znanych wówczas źródeł materialnych, więcej miejsca poświęcając źródłom pisany. Niedawno ukazał się artykuł o miejscach pielgrzymkowych na Śląsku w średniowieczu i we wczesnej nowożytności (B. Bobowski 2001), bez uwzględnienia jednak materialnych śladów pielgrzymek ani pełniejszej analizy źródeł pisanych. Te ostatnie omówili wcześniej K. Wutke (1907) i A. Nowack (1937), a ostatnio także H. Zaremska (1995, tam wcześniejsza literatura) i H. Manikowska (2002, tam obszerna literatura).

¹ Praca powstała dzięki wsparciu Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (subsydium profesorskie — edycja 2002).

Drogi z Polski do miejsc pielgrzymkowych w Italii, a niekiedy także do Composteli, prowadziły przez teren Czech, Moraw i zapewne dzisiejszej Słowacji. Z tego też względu istotny jest stan badań nad pielgrzymowaniem w tych krainach. Ukazały się prace J. Bláhy (1998), który omawia znaleziska archeologiczne z Ołomuńca na Morawach na szerszym tle porównawczym, oraz T. Velimskiego (1998) i J. Hrdiny (1999), którzy zajęli się znaleziskami z ziem czeskich. Nieliczne źródła ze Słowacji opracował M. Slivka (1998).

Literatura europejska dotycząca pielgrzymek jest przeogromna, przypomnijmy więc, że podstawowy *corpus* europejskich znaków pielgrzymich opublikował przed laty K. Köster (1972; 1983; 1984), a obecnie szeroko rozumianą tematykę pielgrzymek kontynuuje wielu badaczy, głównie chyba A. Haasis-Berner (2003). Znaleziska z ziem polskich, czy ogólnie z Europy środkowo-wschodniej, są jednak w pracach zachodnioeuropejskich jeszcze słabo reprezentowane. Ten ostatni badacz omówił też stan badań nad znakami pielgrzymimi w całej Europie (A. Haasis-Berner 1999; 2002).

Problematyką pielgrzymek zajmuje się w Europie wiele placówek, jednak najpoważniejszy jest projekt „Wallfahrt und Pilgerzeichen”, realizowany przez Lehrstuhl für Christliche Archäologie, Denkmalkunde und Kulturgeschichte przy Theologische Fakultät Humboldt Universität we współpracy z Fachgebiet Mittelalterliche Geschichte przy Institut für Geschichte und Kunstgeschichte Uniwersytetu Teologicznego w Berlinie i Museum Europäischer Kulturen — Staatliche Museen zu Berlin/Stiftung Preußischer Kulturbesitz. Ponadto przy tworzeniu — publikowanego w Internecie — banku danych (głównie znaki pielgrzymie) podjęto współpracę z badaczami z innych krajów.

Można też chyba ostatnio mówić o swego rodzaju modzie na problematykę pielgrzymkową, czego dowodzą liczne referaty, wygłoszone przez przedstawicieli bardzo odległych niekiedy specjalności na konferencji w 2004 r. w miejscowości Píbram w Czechach (*Poutnictví v evropské kultuře*).

Wszystkie trzy podstawowe kategorie źródeł (pisane, ikonograficzne i archeologiczne) nierzadko znakomicie się uzupełniają i dopiero traktowanie ich w sposób zintegrowany oddaje pełniej istotę zagadnienia. Najpopularniejszym, bo najbardziej przemawiającym do wyobraźni, źródłem są znaki pielgrzymie. Z tego względu dotycząca ich problematyka traktowana jest niekiedy jako temat oddzielny (zob. np. *Peregrinationes* 1995).

1. ŹRÓDŁA PISANE

Jest ich sporo, ale nierzadko trudno je skorelować z materialnymi przejawami peregrynacji. Pielgrzymek dotyczą bądź źródła narracyjne, jak np. relacje z pielgrzymek (Pilgerberichte), podróży, bądź prawne — kościelne i świeckie. Te ostatnie to głównie spisywane „na wszelki wypadek” lub przed pielgrzymką (co było wymogiem) testamenty w Księgach Miejskich oraz niedoceniane do niedawna w polskiej literaturze przedmiotu ugody pojednawcze (*compositiones*), w efekcie których następowała pielgrzymka tzw. pokutna (Straf- i Sühnewallfahrt), co było charakterystyczne dla miast hanzeatyckich i na prawie magdebur-

skim. Kwestie te, dość dobrze rozpoznane dla krajów niderlandzkich, zostały niedawno omówione pokrótce także dla Europy środkowo-wschodniej (H. Zaremska 1995), Pomorza Zachodniego (W. Łysiak 2000) i Wrocławia (P. Nocuń 2004, tab. 1). Dodatkowym źródłem są też np. laudacje o zmarłych w czasie pielgrzymek rajcach i ławnikach (zob. H. Manikowska 2002, s. 258, przyp. 13). W Europie zachodniej wydawano też przewodniki z opisami tras pielgrzymkowych i wieloma innymi praktycznymi poradami dla pielgrzymów. W dokumentach kościelnych mowa jest wprost o pielgrzymkach z podaniem nierzadko nazwisk uczestników wypraw (spisy), w testamentach zaś wymieniane są przedmioty, których związku z pielgrzymkami z większym czy mniejszym prawdopodobieństwem jedynie się domyślamy. Dodajmy, że wymienione źródła są doskonale datowane; zawierają co najmniej roczną datę.

Średniowieczne relacje z pielgrzymek ze Śląska do Ziemi Świętej pochodzą z I poł. XII w. Na przykład w 1139 r. pielgrzymował do Jerozolimy proboszcz kościoła św. Michała na wrocławskim Ołbinie (A. Nowacki 1937, s. 7; B. Bobowski 2001, s. 58). Z kolei K. Wutke (1907, s. 158) w artykule o pielgrzymkach Ślązaków do Ziemi Świętej pisze o nadzwyczajnej aktywności śląskiej linii Piastów.

Z obszernej relacji z podróży wiadomo np., że w 1493 r. na wyprawę wybrał się tam Heinrich von Zeidlitz, w 1496 r. pielgrzymował do Jerozolimy również kupiec wrocławski Peter Rindfleisch, a w 1507 r. książę Fryderyk II legnicki. Wspomniany Rindfleisch w 1506 r. peregrynował także do Santiago de Compostela (H. Manikowska 2002, s. 257, przyp. 1 i 2, tam starsza literatura). Między 1371 i 1516 r. wielu wrocławian zgodziło się odbyć dalekie pielgrzymki (głównie Rzym–Romfahrt, Akwizgran–Ochfahrt i Wilsnack), aby wypełnić warunki ugody kompozycyjnej (H. Zaremska 1995, s. 151n.; P. Nocuń 2004, tab. 1). Podobnie mieszczanie z Ołomuńca „preferowali” pielgrzymki głównie do Rzymu i w dalszej kolejności do Akwizgranu, co wynika z tamtejszych dokumentów z lat 1363–1518 (J. Bláha 1998, s. 50–53). Także w źródłach pisanych powstałych w miejscach pielgrzymkowych znalazły odzwierciedlenie pielgrzymki Ślązaków, jak np. do Rzymu (E. Lasłowski 1925; J. Sossala 1966). Aby nie sięgać do spraw już omówionych, skupiono się na tych źródłach pisanych, które w jakiś sposób da się skorelować ze znaleziskami archeologicznymi, bądź na dokumentach mniej znanych.

Wyciągi z Ksiąg miasta Wrocławia, ze szczególnym uwzględnieniem testamentów, w których wymienione są niekiedy przedmioty („świętości” i dewocjonalia), które łączyć można z pielgrzymowaniem, opublikował jeszcze w XIX w. Alwin Schultz (1871).

Z kolei w Archiwum Państwowym we Wrocławiu (Rep. 125, nr 548) znajduje się dokument odpustowy legata papieskiego Hieronima Lando z 5 XII 1463 r., w którym przyznawał on pielgrzymującym do Trzebnicy odpust pod warunkiem, że ...*ibidem S. Bartholomei et St. Hedvigis imagines accepturis et ad domus habitationum suorum alaturis*. Trudno jednoznacznie ocenić, czy treść tego dokumentu stoi w sprzeczności z nakazem wrzucania znaku do wody po powrocie z pielgrzymki, co zapobiec miało jego darowiźnie bądź sprzedaży, jak to sugeruje E. Choińska-Bohdan (1988, s. 212). Z jednej bowiem strony rzeczywiście wiele znaków znajdujących jest na dnie rzek (w Polsce głównie w Gdańsku), z drugiej

wiele odkryto na stanowiskach niezwiązanych z wodą, a wspomnianą plaketkę z Trzebnicy z wyobrażeniem św. Bartłomieja i Jadwigi znaleziono na placu Nowy Targ we Wrocławiu. Tylko po części może to być więc efekt przeobrażeń funkcji znaku pielgrzymiego, który w XV w. nabiera cech amuletu i ozdoby.

2. IKONOGRAFIA

Średniowieczna ikonografia dotycząca pielgrzymek Ślązaków ogranicza się właściwie do znanych przedstawień zawartych w Legendzie o św. Jadwidze (T. Wąsowicz 1967, miniatura 33 i 52; J. Pater 1993). Częściej występują w źródłach śląskich niektóre atrybuty pielgrzymie, traktowane w sposób symboliczny, jak np. kapelusz, laska i manierka (ryc. 1) w scenie Ucieczki do Egiptu na skrzydle ołtarzyka z kościoła Klarysek we Wrocławiu z około 1360 r. (*Galeria* 1960, tabl. I). Atrybuty pielgrzymie przedstawiane są niekiedy w późnośredniowiecznym malarstwie, a także w tak znanych źródłach, jak różne czternastowieczne edycje *Zwierciadła Saskiego* czy kodeks *Manesse* z początku XIV w. (B. Thier 1995, s. 351–353, ryc. 1). Ciekawym źródłem są także mapy. Z 1500 r. pochodzi mapa autorstwa Erharda Etzlaube, norymberskiego wytwórcy kompasów, na której

Ryc. 1. Wrocław, kościół Klarysek. Scena Ucieczki do Egiptu z ołtarzyka, około 1360 r. (obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie).

Wg *Galeria* 1960, tabl. I

Fig. 1. Wrocław, Church of the St. Clare nuns. Scene of the Flight to Egypt from a small altar, c. 1360 (now in the National Museum in Warsaw).

After *Galeria* 1960, pl. I

przedstawiona jest droga z Krakowa przez Ołomuniec do Rzymu. Na młodszej edycji mapy z 1533 r. przedstawiono także drogę z Gdańska do Ołomuńca (J. Bláha 1998, s. 53, przyp. 43–44). Niezwykle bogatą ikonografię z terenu Nadrenii, związaną ze św. Jakubem, zestawili ostatnio K. Flinspach, A. Heusch-Altentein (2002) i A. Heusch-Altentein, K. Flinspach, G. Harzheim, H. Wipper (2002).

3. ŹRÓDŁA MATERIALNE

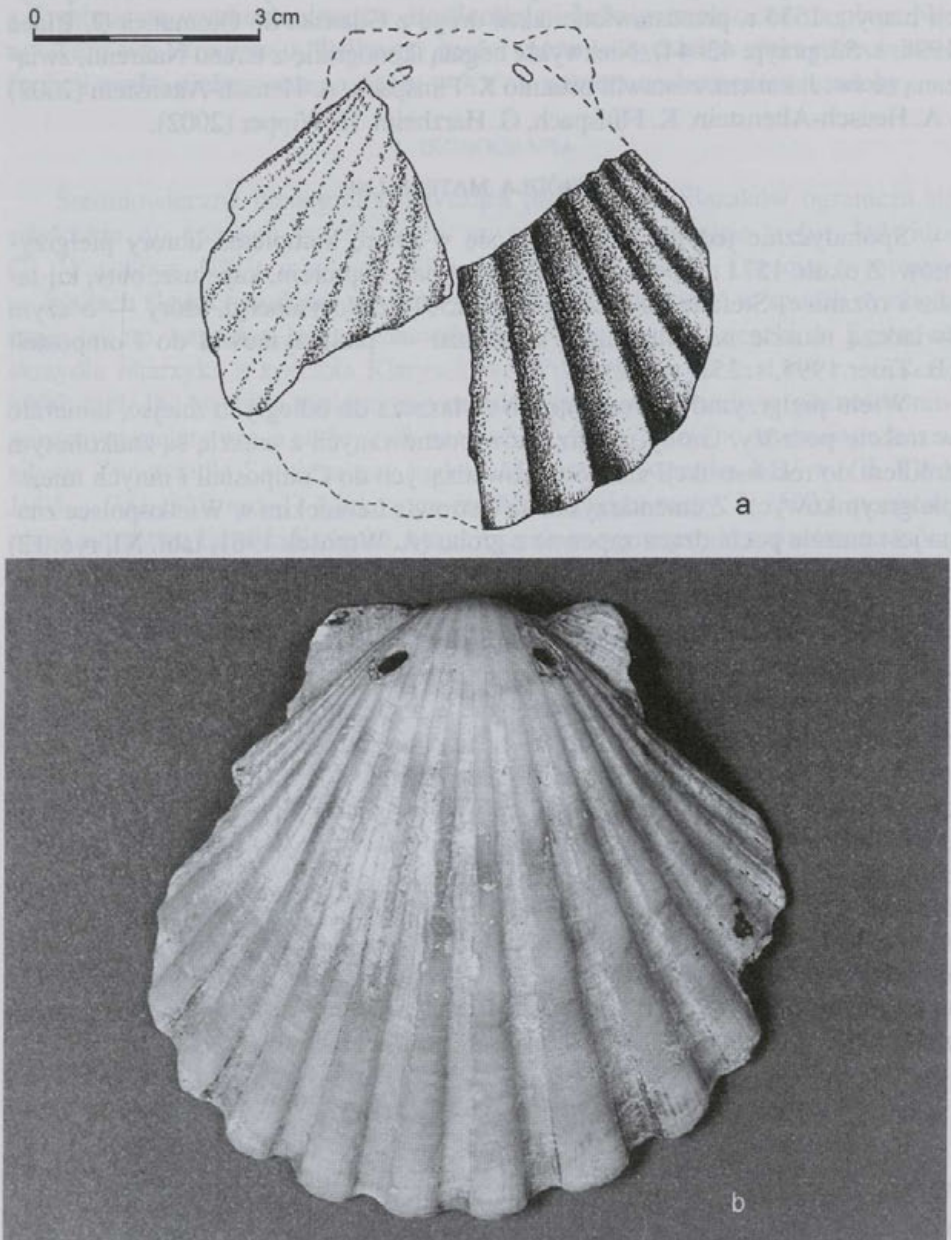
Sporadycznie jedynie zachowują się w miarę kompletne ubiory pielgrzymów. Z około 1571 r. pochodzi strój (peleryna z kapturem, kapelusz, buty, kij-laska i różaniec) Stefana III Praun (1544–1591) z Norymbergi, który — o czym świadczą muszle na pelerynie i kapeluszu — pielgrzymował do Composteli (B. Thier 1995, s. 353, ryc. 2).

Wielu pielgrzymów, wędrujących zwłaszcza do odległych miejsc, umierało w trakcie podróży. Groby pielgrzymów pochowanych z muszlą są znakomitym źródłem do rekonstrukcji szlaków prowadzących do Composteli i innych miejsc pielgrzymkowych. Z cmentarzyska na Ostrowie Lednickim w Wielkopolsce znana jest muszla pochodząca zapewne z grobu (A. Wrzosek 1961, tabl. XI, ryc. 12)

Najliczniejsze są znaki pielgrzymie. Wykonane techniką odlewu z cienkiej blaszki, najczęściej ze stopu cyny i ołowiu, rzadziej srebrne i sporadycznie pozłacane, mają początkowo kształt w przybliżeniu prostokąta (pełny odlew), później pojawiają się także ażurowe, zarówno prostokątne, jak i w kształcie koła. Określane są w literaturze polskiej jako plakietki lub rzadziej legitymacje pielgrzymie. Z pielgrzymki do Composteli przywożono najczęściej naturalną bądź, rzadziej, metalową muszlę z dwoma otworkami (czasem bez) do zawieszenia na kapeluszu, torbie lub innej części ekwipunku. Te same wyobrażenia jak na znakach pielgrzymich występują u schyłku średniowiecza, szczególnie w Skandynawii, także na dzwonach bądź rzadziej na misach chrzcielnych i naczyniach metalowych. Ponadto znajdują się rozmaite dewocjonaalia związane z pielgrzymowaniem (aplikacje, figurki świętych, *Agnus Dei* itp.) oraz rozmaite utensylia niezbędne w podróży (manierki, dzwoneczki itd.) i ampułki na oleje święte. Trzeba jednak wyraźnie odróżniać *Agnus Dei* w formie hostii, który traktowano jak relikwie, od *Agnus Dei* o konturach baranka, zaliczanego do dewocjonaaliów (zob. np. W. Brückner 2000, s. 196).

3.1. ZNAKI PIELGRZYMI

M u s z l e. W trakcie badań przy ul. św. Idziego na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu, w warstwie datowanej na koniec XII i I poł. XIII w., znaleziono muszlę, zachowaną jedynie we fragmentach (ryc. 2a). Niestety, brak akurat tej części, w której robiono otworki (informacja K. Bykowskiego). W 1997 r. na Rynku w Raciborzu na Górnym Śląsku znaleziono kompletną muszlę (ryc. 2b) w chacie wespół m.in. z 19 kostkami do gry i monetami z XIV w. (K. Kozłowska, R. Turakiewicz 2004, s. 168–169, ryc. 11). Mało prawdopodobne, choć niewykluczone, by muszlę zastawił uczestnik gry. Raczej jednak chodziło o zapewnienie sobie pomyślności w grze. Z badań w okresie międzywojennym pochodzi muszla odkryta na cmentarzysku z XI–XIII w. na Ostrowie Lednickim w Wielkopolsce (A. Wrzo-

Ryc. 2. Muszle „jakubowe” ze Śląska

a — Wrocław-Ostrów Tumski; b — Racibórz-Rynek (bez skali).

Wg K. Bykowskiego, zabytek niepublikowany (a) i K. Kozłowskiej, R. Turakiewicz 2004, ryc. 11 (b)

Fig. 2. The “James” scallop shells from Silesia

a — Wrocław-Ostrów Tumski; b — Racibórz-Town Square (no scale)

After K. Bykowski, unpublished find (a) and K. Kozłowska, R. Turakiewicz 2004, Fig. 11 (b)

sek 1961, tabl. XI, ryc. 12). Najdalej na wschód wysuniętym stanowiskiem z muszłą jakubową, nie wcześniejszą niż z XIII w., jest Lublin (*Słowianie* 1998, s. 139, nr 128). Niekiedy w literaturze z pielgrzymowaniem łączy się także muszlę z Krakowa, ale właściwie jest to zawieszka wykonana z muszli rozkolca (*Murex* sp., zapewne *brandaris* L., zob. S. Kozieł, M. Fraś 1979, s. 113, ryc. 64). Niedawno odkryto na Starym Mieście w Kołobrzegu dość dobrze zachowaną muszlę z dwoma otworkami (rodzina *Pecten maximus* L.), datowaną na 1 poł. lub połowę XV w. (M. Rębkowski 2002, s. 265–266, ryc. 1) i takiż zabytek w Elblągu (*Katalog* 2000, s. 134, ryc. IV 18). Najnowszym odkryciem jest znalezisko fragmentów muszli na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, przy kościele NMP, być może z grobu ze zniszczonego cmentarzyska przykościelnego (informacja H. Kóćki-Krenz). Nie są natomiast dotąd znane z dzisiejszych ziem polskich muszle wykonane z metalu. Każdy rok przynosi w Europie nowe znaleziska muszli, co powoduje, że mapy rozprzestrzenienia się tej kategorii zabytków bardzo szybko się dezaktualizują (zob. ostatnio K. Flinspach, A. Heusch-Altenstein 2002, mapa na s. 8). Dla naszych rozważań największe znaczenie przy ustalaniu tras pielgrzymkowych mają znaleziska na zachód od ziem polskich, na trasach: Berlin–Magdeburg, Görlitz–Drezno–Lipsk oraz na południe od Mostu, Pragi, Pilzna i Ołomuńca, gdyż drogi wiodące na ziemie polskie były kontynuacją tych szlaków. Najnowsze zestawienie miejsc znalezienia muszli jakubowych (A. Haasis-Berner 2003, s. 49–60) pomija, niestety, znaleziska z Europy środkowo-wschodniej.

P l a k i e t k i. We Wrocławiu odkryto 3 metalowe znaki pielgrzymie. Pochodząca z Rzymu prostokątna plakietka z wyobrażeniem św. Piotra i Pawła (ryc. 3a) powstała po 1199 r., a znaleziono ją przy ul. Kotlarskiej (J. Kaźmierczyk, J. Lodo-wski 1963, s. 281, ryc. 6; T. Poklewski 1968, s. 132, ryc. 2). Prócz atrybutów tych dwóch świętych (klucz i miecz) umieszczono na niej także typową dla znaków rzymskich inskrypcję: + SIGNA APOSTOLORUM [PE]TRI ET PAULI. Imię Piotra nie zostało skrócone, ale w tym miejscu plakietka jest uszkodzona. Wczesne egzemplarze z Rzymu są w Europie dość rzadkie (A. Haasis-Berner 2002, s. 138–147).

Przy ul. św. Katarzyny we Wrocławiu znaleziono plakietkę z wyobrażeniem Trzech Króli (J. Kaźmierczyk 1966, s. 294, ryc. 71:4; T. Poklewski 1968, s. 132–134, ryc. 1). Takie znaki pielgrzymie wytwarzano w Kolonii od schyłku XII w. Egzemplarz wrocławski należy do grupy wcześniejszych, sklasyfikowanych jako typ AI z 1164–1250/1280 r. (A. Haasis-Berner, J. Poettgen 2002, s. 201). Głównie z XV w. znane są także wyobrażenia Trzech Króli na dzwonach, grupujące się głównie w Skandynawii i sporadycznie występujące w północnych Niemczech (Lubeka). Jedyne wyobrażenie Trzech Króli na misie chrzcielnej pochodzi z Dolnej Saksonii (Embsen). W całej Europie odkryto dotąd około 130 znaków i odlewów na dzwonach i misach z wyobrażeniem Trzech Króli (A. Haasis-Berner, J. Poettgen 2002, s. 182–199; A. Haasis-Berner 2003, s. 169–176).

W okolicach Sobótki (Stary Zamek?) znaleziono pochodzący z Krakowa okrągły, pełny znak kanonizacyjny z wyobrażeniem św. Stanisława (ryc. 3 c). Choć wykonany z taniego stopu cyny i ołowiu, został jednak pozłocony (A. Żurek 1995, s. 335). Zabytek ten dość znacznie różni się od pozostałych znaków św. Stanisława: jest znacznie grubszy, nie ma śladów po 4 uszkach, ewentualnie 1 ślad u góry, w środ-

Ryc. 3. Średniowieczne znaki pielgrzymie ze Śląska

a — Wrocław-Stare Miasto, ul. Kotlarska (Piotr i Paweł — Rzym, bez skali); b — Opawa (Maria — Akwizgran); c — okolice Sobótki (św. Stanisław — Kraków); d — Wrocław-Nowy Targ (św. Bartłomiej i św. Jadwiga — Trzebnica).

Wg J. Kaźmierczyka, J. Lodowskiego 1963, ryc. 5 (a), P. Kouřila, H. Teryngerovej 2002, ryc. 5 (b), K. Bykowski, zabytek niepublikowany (c), i K. Wachowskiego 1998, ryc. 2 (d)

Fig. 3. Mediaeval pilgrim signs from Silesia

a — Wrocław-Old Town, Kotlarska St. (Peter and Paul — Rome, no scale); b — Opava (Virgin Mary — Aquisgrán); c — neighborhood of Sobótka (St. Stanislaus — Kraków); d — Wrocław-New Market (St. Bartholomew and St. Hedwig — Trzebnica).

After J. Kaźmierczyk, J. Lodowski 1963, Fig. 5 (a), P. Kouřil, H. Teryngerova 2002, Fig. 5 (b), K. Bykowski, unpublished find (c) and K. Wachowski 1998, Fig. 2 (d)

kowej części, i jest poźłocony. Według opinii prof. S. Suchodolskiego jest to najpewniej naśladownictwo z XIX w. Dwa znaki św. Stanisława pochodzące ze zbiorów prywatnych znajdują się w Muzeum Narodowym w Pradze (P.E. Majkowski 1932; W. Mischke 1986, s. 16–17; tenże 1990; J. Pietrusiński 1988, s. 39–41, ryc. 1), a jeden odkryto na Wawelu w Krakowie (M. Fraś, J. Natkaniec-Frasiowa 2003). Ponadto znaki z wizerunkiem św. Stanisława znaleziono w Hradec Kralové w Czechach

(J. Sigl, V. Vokolek 1994, s. 91; V. Hrubý, J. Sigl 1996, tam literatura dotycząca kultu św. Stanisława) oraz w miejscowości Černa Hora, okr. Blansko, niedaleko Brna na Morawach (V. Souchopová, B. Novotný 1974, s. 83, tabl. 90:1). W tym wypadku można mówić o zasięgu regionalnym kultu, obejmującym prócz Małopolski także Śląsk i Czechy oraz Morawy. Szerzenie się kultu św. Stanisława w Czechach miało podtekst polityczny. Święty ten symbolizował bowiem „zwycięstwo ołtarza nad władzą świecką”, a w Czechach Kościół był w tym czasie słaby (Z. Jakubowski 1992, s. 252–267; B. Bobowski 2001, s. 61–62). Znak krakowski jest pod wieloma względami wyjątkowy: S.K. Kuczyński (1995, s. 326–327) uważa, że znak św. Stanisława prezentuje nadzwyczaj bogate treści ideowe związane z kanonizacją świętego. Przypomnijmy, że napisy znajdują się po obu stronach plakietki, a inskrypcja na rewersie jest wyjątkowo obszerna (czterowierszowy trochej w 3 rzędach). Nie wyróżniają się natomiast specjalnie wymiary krakowskiego *signum*, co sugeruje S.K. Kuczyński (1995, s. 325). Trzeba natomiast nadmienić, że w tym czasie w Europie znaki znajduwane są na wschód od miejsca kultu, natomiast wszystkie znane dotąd plakietki św. Stanisława znaleziono w Krakowie bądź na zachód od tego miasta.

W Opawie, w południowej części Górnego Śląska w obrębie Republiki Czeskiej, odkryto znak (ryc. 3 b) pochodzący z Akwizgranu (N.P. Maria) z 1 poł. XIV w. (P. Kouřil, H. Teryngerová 2002, s. 229, ryc. 5; P. Kouřil, M. Wihoda 2003, s. 100–101, ryc. 14). Katalog tych znaków publikuje A. Haasis-Berner (2003, s. 158–165).

Jeszcze późniejsza jest ażurowa plakietka z Trzebnicy na Śląsku z wyobrażeniem św. Bartłomieja i św. Jadwigi (ryc. 3d), odkryta na placu Nowy Targ we Wrocławiu (C. Buśko, J. Piekalski 1995, ryc. 27; K. Wachowski 1998, s. 73, ryc. 2; tenże 2000), którą najwcześniej datować można na schyłek XIV w., raczej na 1 ćwierć XV w. Niestety, jest to jedyne znane dotąd znalezisko w Europie, stąd trudno określić zasięg pielgrzymek, ale raczej było to zjawisko regionalne. Kult św. Jadwigi, co nie jest równoznaczne z pielgrzymowaniem, poświadczony jest także przez znaleziska chust i innych wyrobów suknienników z wyobrażeniem świętej w zbiorach muzeum w Kralikach w północnych Czechach (B. Bobowski 2001, s. 62, przyp. 24) czy przez dwa średniowieczne ołtarze z wizerunkiem świętej w kościele NMP w Gdańsku (S. Bogdanowicz 1990, s. 273–275, 354, 355). W źródłach pisanych są stosunkowo liczne wzmianki o kulcie św. Jadwigi, kanonizowanej w 1267 r.; wiele jest publikacji tych źródeł (*Księga* 1995, tam starsza literatura; B. Bobowski 2001, s. 62–63). Dodajmy do tego edycje ilustrowanych kodeksów związanych z życiem św. Jadwigi (zob. np. T. Wąsowicz 1967; W. Braunfels red. 1972; J. Pater 1993).

Na Śląsku sporadycznie znajduwane są także znaki pielgrzymie na dzwonach, jak np. scena Ukrzyżowania z XV w., w miejscowości Poręba, pow. Strzelce Opolskie (DGA 25/2/48 C). Ażurową plakietkę z podobną sceną odkryto także w Kołobrzegu (M. Rębkowski 1998, s. 224–225, ryc. VII 1). Znaki te pochodzą z Gottsbüren w Hesji, gdzie od 1331 r. czczono krwawiącą Hostię.

3.2. ZNAKI NA NACZYNIACH CYNOWYCH

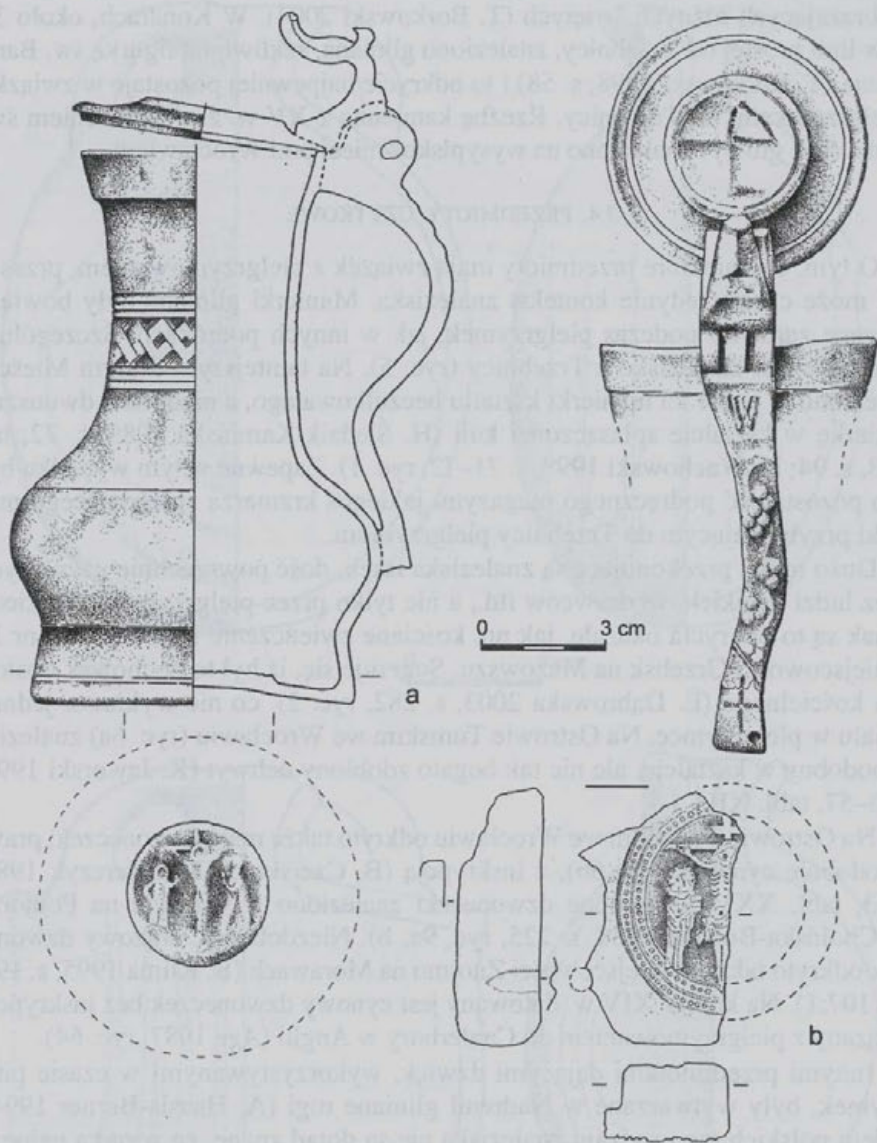
Ze Śląska znane jest tylko jedno naczynie z cyny, tzw. Hansekanne (ryc. 4a). Dzbanuszek ten odkryty został na pl. Uniwersyteckim we Wrocławiu, w kloace dato-

wanej na XV/XVI w. Na wewnętrznej stronie dna znajduje się mocno wytarta plakietka ze sceną Ukrzyżowania, w odbiciu lustrzanym. Na podstawie cech stylistycznych przedstawienie to datować można na XIV w. (K. Wachowski, J. Witkowski 2003, s. 206). Prócz dość znacznej różnicy chronologicznej między plakietką i dzbankiem, zastanawiający jest też fakt, iż wspomniana scena przedstawiona jest lustrzanym odbiciu. Podobną plakietkę ze sceną Ukrzyżowania (ale bez błędu) znaleziono wewnątrz dzbanuszka typu Hansekanne w Elblągu (G. Nawrońska 2004, s. 521, ryc. 5). Dzbanuszki typu Hansekanne były częstym inwentarzem statków, a plakietki umieszczane w tych naczyniach miały — jako talizman, amulet — chronić przed złem. H. Köster (1961, s. 208, 212, tabl. 2:6, 7) przytacza dwa tego rodzaju przykłady ze Szwecji i Holandii (?). Jednak w odróżnieniu od plakietek odkrytych zarówno we Wrocławiu, jak i Elblągu, mają one — podobnie jak znaki pielgrzymie z Gottsbüren — napisy w otokach jednoznacznie łączące je z tym miejscem pielgrzymkowym. Bez przeprowadzenia szerszych studiów porównawczych nie da się jednoznacznie rozstrzygnąć, czy znaleziska plakietek na dnach dzbanuszków z Wrocławia i Elbląga identyfikować należy ze znakami pielgrzymimi. Tym bardziej że — jak pisze H. Köster (1961, s. 213) — wybór akurat sceny Ukrzyżowania jako symbolu Gottsbüren przyczynił się do niebywałego upowszechnienia tego wyobrażenia. Odlewcy cyny chętnie sięgali także po inne przedstawienia związane z Chrystusem, choć cały czas najpopularniejsza była scena z Marią i Janem. Przedstawienie to wykorzystywano także w pieczęciach klasztornych i kościelnych, najczęściej jednak już bez napisu nawiązującego wprost do Gottsbüren. Ciekawym znaleziskiem jest kamienna forma odlewnicza ze sceną Ukrzyżowania, odkryta na Rynku w Krośnie, w domniemanej wieży wójtowskiej z XIV w. (ryc. 4b). Szczegóły techniczne (płytkie profilowanie, brak śladów kontaktu z metalem) wskazują, że w formie tej mogły być odlewane przedmioty woskowe (A. Muzyczuk, J. Gancarski 2001, s. 478–480, ryc. 4). Autorzy publikacji wiążą to znalezisko z niemieckimi osadnikami w Krośnie. Trudno odnieść się do tego jednostkowego odkrycia jednoznacznie. Zdecydowanie należy odrzucić przypuszczenie jakoby forma krośnieńska służyła do odciskania pierników, jak to miało miejsce w klasztorach, np. na Słowacji (M. Slivka 1990, s. 160, ryc. 7), gdyż, jak wspomniano, profilowanie jest bardzo płytkie. Teoretycznie można było w tej formie odlewać woskowe hostie. Trzeba by jednak założyć, iż rzemieślnik-kolonista przybył do Krosna z Gottsbüren z formą, co jest możliwe. Problem w tym, że Krosno nie było w średniowieczu celem pielgrzymek.

3.3. DEWOCJONALIA

Agnus Dei, wymieniany czasem w testamentach, może mieć, jak sądzę, różne znaczenie. Baranek Boży o formie zbliżonej do hostii traktowany był jako świętość — relikwia zastępcza. Z kolei *Agnus Dei* o zarysie baranka zaliczany jest do dewocjonaliów, jak np. z napisem „god help”, wykonany ze stopu cyny i ołowiu, datowany na ostatnią ćwierć XIV w., znaleziony na Wyspach Brytyjskich (Age 1987, ryc. 82).

Licznie odkrywano na Śląsku, najczęściej wykonane z gliny, figurki świętych trudno traktować jako znaleziska związane bezpośrednio z pielgrzymowaniem,

Ryc. 4. Sceny Ukrzyżowania

- a — Wrocław-pl. Uniwersytecki, plakietka na dnie naczynia typu Hansekanne;
 b — Krosno-Rynek, kamienna forma odlewnicza.

Wg K. Wachowskiego, J. Witkowskiego 2003, ryc. 1 (a) i A. Muzyczuk, J. Gancarskiego 2001, ryc. 4 (b)

Fig. 4. Scenes of the Crucifixion

- a — Wrocław-Uniwersytecki Sq., plaque on the bottom of a 'Hansekanne'-type vase;
 b — Krosno-Town Square, stone casting mould.

After K. Wachowski, J. Witkowski 2003, Fig. 1 (a) and A. Muzyczuk, J. Gancarski 2001, Fig. 4 (b)

zwłaszcza że we Wrocławiu odkryto warsztat wytwórczy tego rodzaju figurek, wyobrażających różnych świętych (T. Borkowski 2004). W Konarach, około 30 km w linii prostej od Trzebnicy, znaleziono glinianą, szkliwioną figurkę św. Bartłomieja (T. Borkowski 1998, s. 58) i to odkrycie najpewniej pozostaje w związku z pielgrzymkami do Trzebnicy. Rzeźbę kamienną z XV w. z wyobrażeniem św. Jakuba (bez głowy) znaleziono na wysypisku śmieci pod Wrocławiem.

3.4. PRZEDMIOTY UŻYTKOWE

O tym, czy niektóre przedmioty mają związek z pielgrzymowaniem, przesądzić może często jedynie kontekst znaleziska. Manierki gliniane były bowiem używane zarówno podczas pielgrzymek, jak w innych podróżach. Szczególnie wymowne jest znalezisko z Trzebnicy (ryc. 5). Na tamtejszym Starym Mieście znaleziono w jamie 23 manierki kształtu beczułkowatego, a nieopodal dwuosobną manierkę w kształcie spłaszczonej kuli (H. Śledzik-Kamińska 1989, s. 72; taż 1993, s. 94; K. Wachowski 1998, s. 71–72, ryc. 1). Zapewne w tym wypadku była to pozostałość podręcznego magazynu jakiegoś kramarza sprzedającego manierki przybywającym do Trzebnicy pielgrzymom.

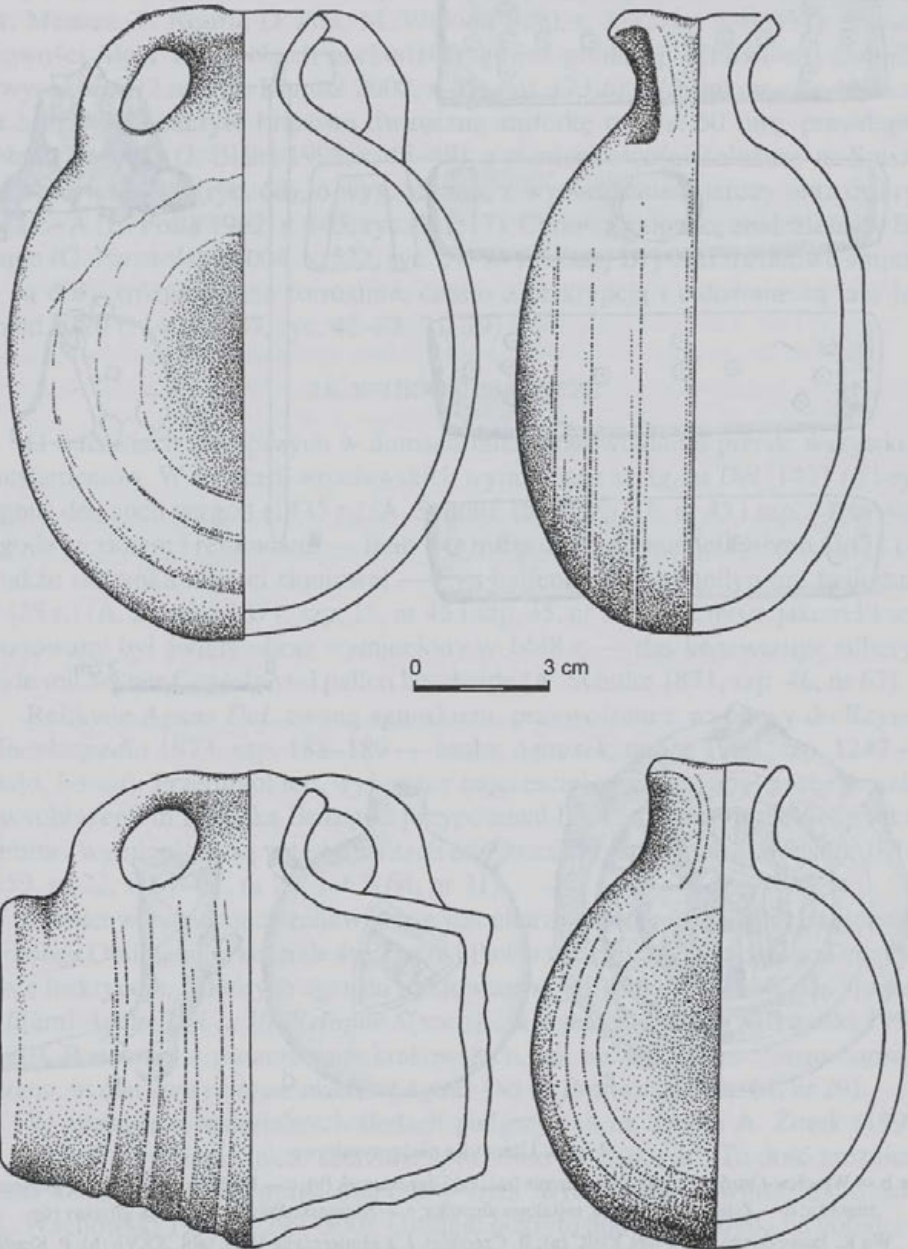
Dużo mniej przekonujące są znaleziska lasek, dość powszechnie używanych przez ludzi kalekich, wędrowców itd., a nie tylko przez pielgrzymów. Niekiedy jednak są to odkrycia okazałe, jak np. kościane zwieńczenie laski z grobu nr 15 w miejscowości Grzebsk na Mazowszu. Sugeruje się, iż był to pochówek dostojnika kościelnego (E. Dąbrowska 2003, s. 282, ryc. 2), co nie wyklucza jednak udziału w pielgrzymce. Na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (ryc. 6a) znaleziono podobny w kształcie, ale nie tak bogato zdobiony uchwyt (K. Jaworski 1990, s. 56–57, tabl. XII C).

Na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu odkryto także mały dzwoneczek, prawdopodobnie cynowy (ryc. 6b), z inskrypcją (B. Czerska, J. Kaźmierczyk 1988, s. 63, tabl. XXVb). Podobne dzwoneczki znaleziono w Gniewie na Pomorzu (E. Choińska-Bohdan 1988, s. 225, ryc. 9a, b). Niezdobiony, brązowy dzwoneczek odkryto także w miejscowości Znojmo na Morawach (B. Klima 1995, s. 196, ryc. 107:1). Na koniec XIV w. datowany jest cynowy dzwoneczek bez inskrypcji, związany z pielgrzymowaniem do Canterbury w Anglii (Age 1987, ryc. 64).

Innymi przedmiotami dającymi dźwięk, wykorzystywanymi w czasie pielgrzymek, były wytwarzane w Nadrenii gliniane rogi (A. Haasis-Berner 1994). Z ziem polskich tego rodzaju znaleziska nie są dotąd znane, co wynika najpewniej z nierozpoznania, zwłaszcza ułamków rogów, jako przedmiotów związanych z pielgrzymkami. Z terenów najbliższych jeden dobrze zachowany taki zabytek (ryc. 6e) odkryto w miejscowości Nitrianske Pravno na Słowacji (M. Slivka 1998, s. 315, ryc. 9).

3.5. AMPUŁKI

Glinianą ampułkę na oleje święte lub cudowną wodę znaleziono wspólnie z omówionymi manierkami w Trzebnicy; niestety, nie zachowała się jej rycina (informacja H. Śledzik-Kamińskiej). Na zamku Rychleby, okr. Jeseník, w cze-

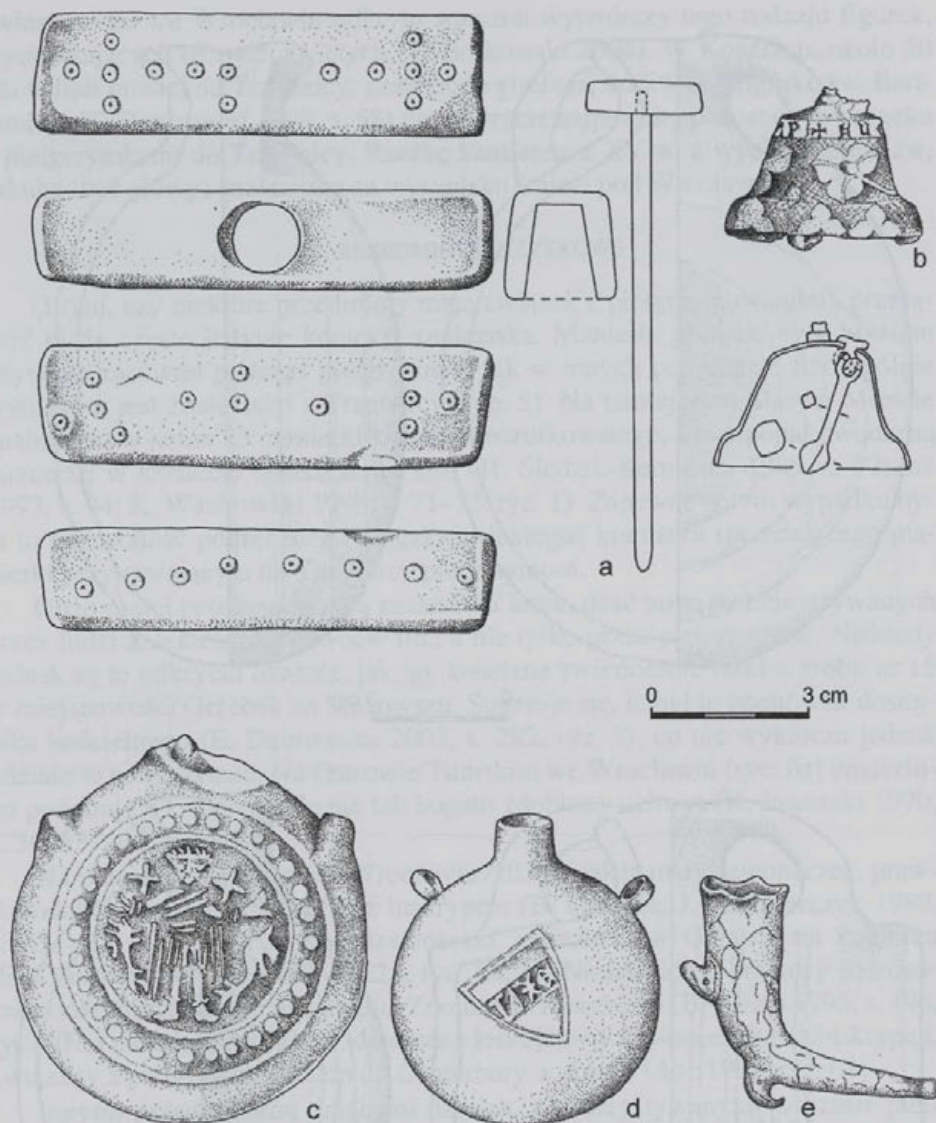

Ryc. 5. Trzebnica. Gliniane manierki.

Wg H. Śledzik-Kamińskiej 1993, s. 72

Fig. 5. Trzebnica. Clay pilgrim bottles.

After H. Śledzik-Kamińska 1993, p. 72

Ryc. 6. Utensylia pielgrzymkowe

a, b — Wrocław-Ostrów Tumski, zwieńczenie laski (a) i dzwoneczek (b); c — Rychleby, okr. Jeseník, gliniana ampulka; d — Zalużany na Spiszu, metalowa ampulka; e — Nitrianske Pravno, Słowacja, gliniany róg.

Wg K. Jaworskiego 1990, tabl. XIIIIC (a); B. Czarskiej, J. Kaźmierczyka 1988, tabl. XXVb (b); P. Kouřila, D. Prix, M. Wihody 2000, ryc. 230, 231 (c); B. Polli 1962, ryc. 112: 17 (d); M. Slivki 1998, ryc. 9 (e)

Fig. 6. Pilgrim's implements

a — Wrocław-Ostrów Tumski, bone fitting of a walking-stick (a) and bell (b); c — Rychleby, Jeseník district, clay pilgrim bottle; d — Zalużany in Spis, metal pilgrim bottle; e — Nitrianske Pravno, Slovakia, clay horn.

After K. Jaworski 1990, pl. XIIIIC (a); B. Czarska, J. Kaźmierczyk 1988, pl. XXVb (b); P. Kouřil, D. Prix, M. Wihoda 2000, Fig. 230, 231 (c); B. Polla 1962, Fig. 112:17 (d); M. Slivka 1998, Fig. 9 (e)

skiej części Śląska, znaleziono glinianą ampulkę (ryc. 6c) z wyobrażeniem św. Menasa (P. Kouřil, D. Prix, M. Wihoda 2000, s. 323, ryc. 230, 231). Z miejscowości Most w Czechach pochodzi fragment glinianej, szklwionej ampulki o wysokości 72 mm (J. Klapště 2002, s. 22, ryc. 173:6). W Kepkov, okr. Vyškov na Morawach odkryto brązową dwuoszną amforę o wys. 50 mm, prawdopodobnie ampulkę (J. Bláha 1998, s. 48–49), a w miejscowości Zalužany na Spiszu podobną amforę (ryc. 6d), o wys. 55 mm, z wyobrażeniem tarczy oraz inskrypcją L+A (B. Polla 1962, s. 145, ryc. 112:17). Cynową ampulkę znaleziono w Elblągu (G. Nawrońska 2004, s. 522, ryc. 6). W Wielkiej Brytanii metalowe ampulki są dość zróżnicowane formalnie, często z inskrypcją i datowane są tam już przed 1220 r. (Age 1987, ryc. 43–53, 71, 79).

3.6. RELIKWIE ZASTĘPCZE

O relikwiach zastępczych w domach mieszczan wiadomo przede wszystkim z testamentów. W źródłach wrocławskich wymieniane są *Agnus Dei* (1431 r.) i *eyn Agnus dei*, auch *vergolt* (1435 r.) (A. Schultz 1871, szp. 16, nr 45 i szp. 44, nr 48), jagoda ze złotem i relikwiami — *Item Ber mit golde umd mit heilighum* (1431 r.), a także skrzynka z kości słoniowej — *Eyn helfenbeynen kestellyn mit heiligum* (1438 r.) (A. Schultz 1871, szp. 16, nr 45 i szp. 45, nr 56). Być może jako relikwia traktowany był święty obraz wymieniony w 1448 r. — *das kegewertige silberyn bilde mit seyner Capseln vnd pallen bescheide* (A. Schultz 1871, szp. 46, nr 67).

Relikwię *Agnus Dei*, zwaną agnuskiem, przywożono z wyprawy do Rzymu (*Encyklopedia* 1973, szp. 188–189 — hasło: *agnusek*; tamże 1993, szp. 1247 — hasło: *hostia*). Przedmiot ten, wykonany najczęściej z wosku, miał postać krążka z wyobrażeniem Baranka Bożego i przypominał hostię. Agnuski, niekiedy także srebrne, wymienione są w testamentach mieszczan krakowskich (J. Ptaśnik 1914, s. 59, nr 22, s. 61–62, nr 29, s. 63–64, nr 31).

Z kolei w popiersiach relikwiarzowych ołtarza głównego z 1466 r., autorstwa Mikołaja Obilmana w kościele św. Piotra i Pawła w Legnicy, za szkiełkami znajdują się inskrypcje, w których agnuski traktowane są jak relikwie: *I. Reliquie S[ancti] ... It[em] Agnus Dei...*, *III. Reliquie S[ancti]... & Agnus Dei...* (J. Witkowski 1997, s. 20). Podobnie w testamentach krakowskich, jak np. z 1495 r.: *...item capsula magna, in qua sunt reliquie videlicet Agnus Dei* (J. Ptaśnik 1914, s. 61, nr 29).

W artykule o materialnych śladach pielgrzymek na Śląsku A. Żurek (1995, s. 336–337) wymienia także skórzane „pochewki na relikwie”. Ta dość zróżnicowana ikonograficznie grupa futerałów była wytwarzana również na Śląsku (K. Wachowski 1997, s. 299–300). Ostatnio odkryto podobne zabytki na południowym wybrzeżu Bałtyku (M. Głosek 2002, s. 25–26). Zdaniem R. Sachsa (1982, s. 149) stemple przedstawiające m.in. parę pod drzewem miłości i podobne były pierwotnie przeznaczone do wytwarzania amuletów miłosnych. Niekiedy jednak, czego dowodzi futerał do przechowywania tablicy przysięg wrocławskiego cechu rzeźników (R. Sachs 2000, s. 93, ryc.), stemplem tego rodzaju ozdabiano także futerały nie będące amuletami miłosnymi, a więc nie mające związku z miłością dworską. Wreszcie wewnątrz kilku futerałów znaleziono tabliczki woskowe z ra-

chunkami (np. G. Nawrońska, J. Tandecki 1997, s. 132, 140–141, ryc. 4). A. Żurek (1995, s. 336) wspomina, że na jednym z futerałów odkrytych w Nysie znajdowało się przedstawienie *Agnus Dei* i to zapewne skłoniło tego badacza do użycia terminu „pochewki na relikwie”. Zabytek ten zaginął i trudno, w świetle przedstawionych uwag, sprawę jednoznacznie przesądzać. Przy omawianiu plaketek na naczyniach cynowych wspomniano, że Baranek Boży należał do niezwykle popularnych motywów w sztuce chrześcijańskiej. W każdym razie określenie „pochewka na relikwie” nie wydaje się trafne. Dopuścić można, że mogły to być futerały nie na właściwe relikwie, ale na agnuski, czyli przedmioty jedynie traktowane jak relikwie. Być może sprawę mógłby rozstrzygnąć napis wokół przedstawienia Baranka Bożego na skórzanym futerale, ale dotąd takiego nie znamy.

Warunkiem *sine qua non* zaistnienia miejsca kultu świętych jest posiadanie relikwii. Świętości te były nader pieczołowicie przechowywane w relikwiarzach. Problem ten nie doczekał się na Śląsku monograficznego ujęcia; a opracowano niektóre tylko relikwie i relikwiarze.

Przynajmniej od renesansu znane są na Śląsku relikwiarze medalionowe (zob. np. G. Regulska 2000, s. 75, fot.), które nie służyły kultowi publicznemu, ale, jak można to określić, osobistemu. Ostatnio udało się pozyskać barokowe relikwiarze medalionowe w trakcie badań wykopaliskowych na cmentarzysku na Zatumiu we Wrocławiu (A. Limisiewicz, M. Roczek, K. Wachowski 2004, s. 177, ryc. 2) oraz na cmentarzysku przykościelnym w Gliwicach (informacja M. Furmanek). Oba zabytki mają na awersie herb Jezuitów. Na rewersie relikwiarza wrocławskiego pod znakiem abrewiacji znajdują się litery TEG, na rewersie gliwickiego zaś — AM, co niewątpliwie odczytać można jako AVE MARIA.

Omówione źródła materialne bynajmniej nie wyczerpują zagadnienia. Nie zasygnalizowano tu nawet problemu tzw. infrastruktury pielgrzymowania. Archeolodzy, interesujący się od jakiegoś czasu także nowożytną rzeczywistością, pozyskują, jak to widać na przykładzie wspomnianych relikwiarzy medalionowych, nowe źródła.

Innym zagadnieniem jest np. problem szeroko rozumianych szpitali średnio-wiecznych. W monografii wrocławskich placówek tego typu (M. Słoń 2000) brak właściwie odniesień do pielgrzymowania. Już po ukazaniu się wspomnianej książki podjęto we Wrocławiu szersze badania wykopaliskowe na terenie szpitala i konwentu Ducha Świętego (badania J. Romanowa) i bardzo skromne przy leprozorium św. Łazarza (badania M. Opalińskiej), których wyniki, niestety, nie zostały dotąd opublikowane.

Kolejnym przykładem mogą być pionowe płyty kamienne, określane nierzadko jako epitafia. Tymczasem część z nich, podobnie jak tzw. krzyże pokutne, powstała w wyniku umowy kompozycyjnej (P. Nocuń, 2004, s. 33, ryc. 9). Efektem tego rodzaju umów były, o czym już wspomniano, pielgrzymki do odległych miejsc.

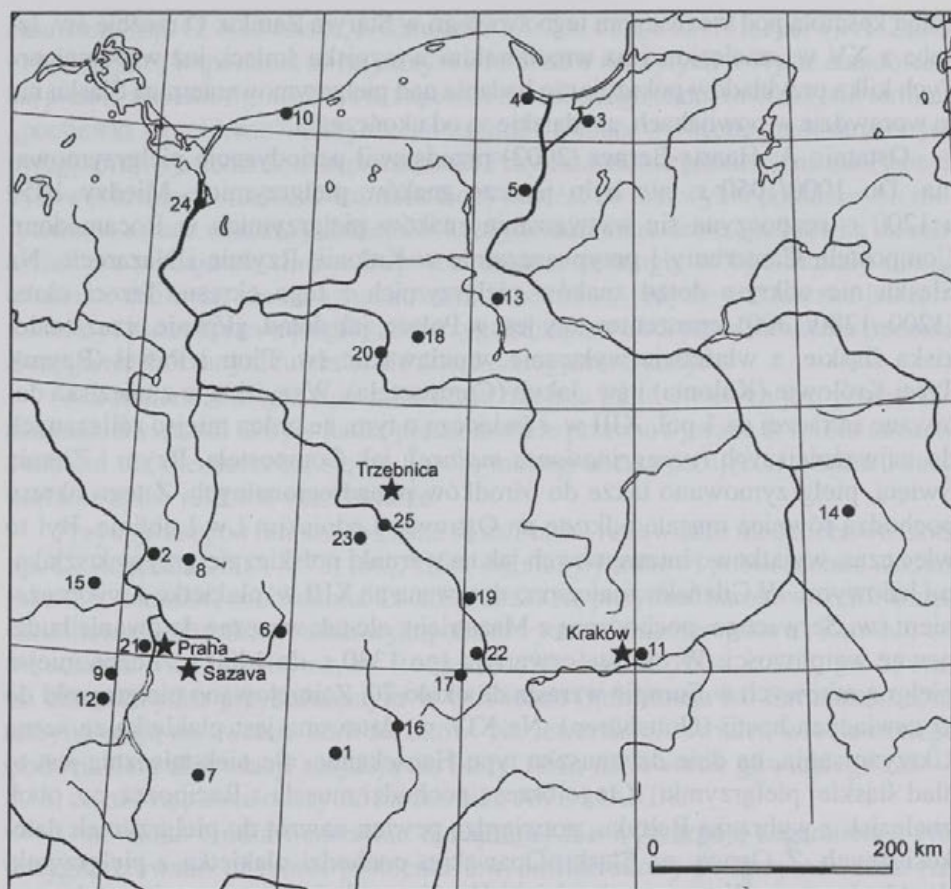
Pominąwszy kościoły z ich wezwaniami, stanowiące odrębne zagadnienie, silny związek z pielgrzymowaniem mają detale architektoniczne i rzeźba. Jak sądzi J. Pietrusiński (1968, s. 350; tenże 1988, s. 39), wyobrażenie na znaku pielgrzymim św. Stanisława wywarło wpływ na powstałą w latach 1257–1267 scenę na tympa-

nonie kościoła pod wezwaniem tego świętego w Starym Zamku. O rzeźbie św. Jakuba z XV w., znalezionej na wrocławskim wysypisku śmieci, już wspomniano. Tych kilka przykładów pokazuje, że badania nad pielgrzymowaniem na Śląsku nie są wprawdzie w powijkach, ale dalekie są od ukończenia.

Ostatnio A. Haasis-Berner (2002) przedstawił periodyzację pielgrzymowania. Do 1000/1050 r. nie było jeszcze znaków pielgrzymich. Między 1050 a 1200 r. rozpoczyna się wytwarzanie znaków pielgrzymich w Rocamadour, Composteli, Canterbury i przypuszczalnie w Kolonii, Rzymie i Nazarecie. Na Śląsku nie odkryto dotąd znaków pielgrzymich z tego okresu. Trzeci okres (1200–1280/1300) reprezentowany jest w Polsce, jak dotąd, głównie przez znaleziska śląskie, a właściwie wyłącznie wrocławskie: św. Piotr i Paweł (Rzym), Trzej Królowie (Kolonii) i św. Jakub (Compostela). Wszystkie te znaleziska datowane są raczej na 1 poł. XIII w. i świadczą o tym, że prócz miejsc zaliczanych do najważniejszych (*peregrinationes maiore*), jak Compostela, Rzym i Ziemia Święta, pielgrzymowano także do ośrodków ponadregionalnych. Z tego okresu pochodzą również muszle odkryte na Ostrowie Lednickim i w Lublinie. Był to więc czas, wyjątkowo intensywnych jak na warunki polskie, pielgrzymek szlakami lądowymi. W Gdańsku znaleziono datowaną na XIII w. plaketkę z wyobrażeniem św. Serwacego, pochodzącą z Maastricht, ale tak wczesne datowanie budzi pewne wątpliwości. W okresie czwartym (po 1330 r. do 1400 r.) liczba miejsc pielgrzymkowych w Europie wzrasta do około 70. Zainicjowano pielgrzymki do krwawiących hostii (Gottsbüren). Na XIV w. datowana jest plaketka ze sceną Ukrzyżowania, na dnie dzbanuszka typu Hansekanne, ale niekoniecznie jest to ślad śląskiej pielgrzymki. Z tego okresu pochodzi muszla z Raciborza, co, obok znalezisk z wybrzeża Bałtyku, potwierdza pewien nawrót do pielgrzymek dalekosieżnych. Z Opawy na Śląsku Opawskim pochodzi plaketka z pielgrzymki do Akwizgranu. W tym czasie, dzięki Hanzie, zyskuje na znaczeniu szlak morski, czego dowodzą znaleziska znaków pielgrzymich z wybrzeża Bałtyku. Z Gottsbüren pochodzi plaketka odkryta w Kołobrzegu, liczne plaketki z Akwizgranu znaleziono w Gdańsku i jedną w Szczecinie.

W okresie piątym (XV w.) pojawiły się liczne małe miejsca pielgrzymkowe. Liczba ośrodków, w których wytwarzano znaki pielgrzymie, sięga około 180. Zmienia się też charakter znaku pielgrzymiego, który obecnie zaczyna pełnić funkcje amuletu i ozdoby. Na Śląsku powstaje, bardzo niewielki w skali europejskiej, ośrodek kultu św. Jadwigi w Trzebnicy, gdzie wcześniej czczono św. Bartłomieja. Jedyna plaketka z wyobrażeniem tych świętych pochodzi z oddalonego ledwie o około 30 km Wrocławia, a gliniana figurka przedstawiająca św. Bartłomieja — z miejscowości Konary, oddalonej od Trzebnicy o około 50 km. W świetle znalezisk archeologicznych można mówić w tym wypadku jedynie o kulcie lokalnym. Nie wędrowali natomiast mieszkańcy Śląska do niedalekiej Sázavy w Czechach. Znaleziony w Porębie odlew na dzwonie ze sceną Ukrzyżowania z XV w. jest świadectwem wędrowki do Gottsbüren. W strefie nadmorskiej nadal pielgrzymowano z Gdańska do Gottsbüren, z Kołobrzegu i Elbląga do Maastricht, a z Gdańska także do młodszych miejsc kultu, jak popularnego Wilsnack i mniej znanego Magdeburga.

Ryc. 7. Miejsca pielgrzymkowe (★) i miejsca znalezienia znaków pielgrzymich (•) w Polsce, Czechach i na Morawach

1 — Černá Hora (Cz): Kraków; 2 — Dečín (Cz): Marienstern?; 3 — Elbląg (Pl): Compostela; 4 — Gdańsk (Pl): Maastricht, Akwizgran (6 egz.), Gottsbüren, Wilsnack, Magdeburg; 5 — Gniez (Pl): Akwizgran; 6 — Hradec Králové (Cz): Kraków; 7 — Jindřichův Hradec (Cz): św. Anna; 8 — Jinolice (Cz): Sazava; 9 — Karlštejn (Cz): Bogenberg; 10 — Kolobrzeg (Pl): Compostela, Gottsbüren, Maastricht; 11 — Kraków (Pl): Kraków; 12 — Králův Dvůr (Cz): Sazava (Cz); 13 — Kujawy (Pl): Kraków; 14 — Lublin (Pl): Compostela; 15 — Most (Cz): Compostela; 16 — Olomuniec (Cz): Bari, Gottsbüren; 17 — Opava (Cz): Akwizgran; 18 — Ostrów Lednicki (Pl): Compostela; 19 — Poręba (Pl): Gottsbüren (odlew na dzwonie); 20 — Poznań (Pl): Compostela; 21 — Praga (Cz): Kolonia, Kraków, Praga; 22 — Racibórz (Pl): Compostela; 23 — Stary Zamek? (Pl): Kraków (kopia?); 24 — Szczecin (Pl): Compostela; 25 — Wrocław (Pl): Compostela, Kolonia, Rzym, Trzebnica.

Fig. 7. Pilgrimage sites (★) and find spots of pilgrim signs (•) in Poland, Bohemia and Moravia

1 — Černá Hora (Cz): Kraków; 2 — Dečín (Cz): Marienstern?; 3 — Elbląg (Pl): Compostela; 4 — Gdańsk (Pl): Maastricht, Aquisgran (6 pcs.), Gottsbüren, Wilsnack, Magdeburg; 5 — Gniez (Pl): Aquisgran; 6 — Hradec Králové (Cz): Kraków; 7 — Jindřichův Hradec (Cz): St. Anne; 8 — Jinolice (Cz): Sazava; 9 — Karlštejn (Cz): Bogenberg; 10 — Kolobrzeg (Pl): Compostela, Gottsbüren, Maastricht; 11 — Kraków (Pl): Kraków; 12 — Králův Dvůr (Cz): Sazava (Cz); 13 — Kujawy (Pl): Kraków; 14 — Lublin (Pl): Compostela; 15 — Most (Cz): Compostela; 16 — Olomuniec (Cz): Bari, Gottsbüren; 17 — Opava (Cz): Aquisgran; 18 — Ostrów Lednicki (Pl): Compostela; 19 — Poręba (Pl): Gottsbüren (cast on bell); 20 — Poznań (Pl): Compostela; 21 — Prague (Cz): Cologne, Kraków, Prague; 22 — Racibórz (Pl): Compostela; 23 — Stary Zamek? (Pl): Kraków (copy?); 24 — Szczecin (Pl): Compostela; 25 — Wrocław (Pl): Compostela, Cologne, Rome, Trzebnica.

Brak dotąd materialnych śladów pielgrzymek średniowiecznych do Częstochowy. Z 1472 r. pochodzi umowa kompozycyjna, według postanowień której pewien mieszczanin wrocławski miał m.in. odbyć pielgrzymkę do Wilsnack i Częstochowy (P. Nocuń 2004, tab. 1).

Podobnie jak w wielu innych dziedzinach Śląsk średniowieczny jawi się jako peryferia, jednak dość odległa, zachodnio- i środkowoeuropejskiej „cywilizacji pielgrzymującej” (ryc. 7). Obraz uzyskiwany na podstawie źródeł archeologicznych jest nieco skrzywiony, choćby ze względu na niewystarczające przebadanie dna rzek, skąd znaki pielgrzymie pozyskiwano niekiedy w dużych ilościach. Swoje ograniczenia mają też źródła pisane oraz ikonografia. Niemniej ze Śląska, a ściślej — wyłącznie z Wrocławia, pielgrzymowano już w 1 poł. XIII w. do najważniejszych miejsc, jak Rzym i Compostela, jak też do ośrodków ponadregionalnych, jak Kolonia. Aktywność ta przypada na okres tzw. państwa Henryków śląskich, głównie zaś na czasy Henryka Brodatego (1201–1238). Z 2 poł. XIII w. nie znane są dotąd śląskie znaleziska znaków pielgrzymich. W XIV w. punkt ciężkości przenosi się do Śląska Górnego: z Opawy pielgrzymowano do Akwizgranu, a z Raciborza do Composteli. Z tego czasu pochodzi też umowa kompozycyjna sporządzona we Wrocławiu w 1371 r., w wyniku której pewien mieszczanin musiał pielgrzymować do Rzymu i Akwizgranu (P. Nocuń 2004, tab. 1). W XV stuleciu znacznie wzrosła liczba źródeł pisanych dotyczących pielgrzymowania. Jest to efekt nie tylko upowszechnienia się pisma, ale także rozszerzenia się samego ruchu pielgrzymkowego. Niestety, znaleziska archeologiczne z tego czasu są nader skromne i ograniczają się do znaku z Gottsbüren na dzwonie z Poręby na Górnym Śląsku oraz plakiety z Trzebnicy, znalezionej we Wrocławiu. To ostatnie znalezisko jest o tyle ważne, że pochodzi z lokalnego, śląskiego miejsca kultu. Jego zasięg był w XV w. niewielki, a sam kult nie dotyczył wyłącznie św. Jądwigi, ale także czczonego tam wcześniej św. Bartłomieja, co zresztą oddaje sama plakietka z wyobrażeniem obojga świętych.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

Wykaz skrótów

- AH — *Archaeologia Historica*, Praha.
Civitas & villa — *Civitas & villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, C. Buško, J. Klapšte, L. Leciejewicz, S. Moździoch red., Wrocław–Praha 2002.
Ornamenta Silesiae — *Ornamenta Silesiae. Tysiąc lat rzemiosła artystycznego na Śląsku*, M. Starzewska red., Wrocław 2000.

Literatura

- Age
 1987 *Age of Chivalry. Art in Plantagenet England 1200–1400*, J. Alexander, P. Binski red., London.

- Bláha J.
1998 *Archeologický příspěvek k poznání potnického života ve středověké Olomouci*, *Historia Artium*, t. 2, Olomouc, s. 47–64.
- Bobowski B.
2001 *Miejsca pielgrzymkowe na Śląsku*, [w:] *Studia i materiały z dziejów Śląska i Małopolski*, R. Żerelik red., Wrocław, s. 57–69.
- Bogdanowicz S.
1990 *Dzieła sztuki sakralnej Bazyliki Mariackiej w Gdańsku*, Gdańsk.
- Borkowski T.
1998 *Materiałne przejawy codziennej religijności w średniowiecznych miastach śląskich. Drobną glinianą plastyką dewocyjną*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 7, Toruń, s. 47–68.
2004 *Produkcja figurek ceramicznych w późnośredniowiecznym Wrocławiu*, [w:] *Wrocław na przełomie średniowiecza i nowożytności*, J. Piekalski, K. Wachowski red., *Wratislavia Antiqua*, t. 6, Wrocław, s. 207–244.
- Braunfels W. red.
1972 *Der Hedwig-Codex von 1353 Sammlung Ludwig*, t. 1–2, Berlin.
- Brückner W.
2000 *Christlicher Amulett-Gebrauch der frühen Neuzeit*, [w:] *Kulturtechniken. Nonverbale Kommunikation, Rechtssymbolik, Religio carnalis*, Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte, t. 85, Würzburg, s. 141–197.
- Buśko C., Piekalski J.
1995 *Badania nad późnym średniowieczem i czasami nowożytnymi w Katedrze Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego na tle osiągnięć śląskiej archeologii historycznej*, [w:] *Pięćdziesiąt lat Katedry Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego*, Z. Bagniewski red., Wrocław, s. 115–135.
- Chońska-Bohdan E.
1988 *Znaleziska o charakterze kultowym z Gniewa*, „*Pomorania Antiqua*”, t. 13, s. 221–228.
- Czerska B., Kaźmierczyk J.
1988 *Wrocław-Ostrów Tumski w świetle badań w 1984 r. Plecionka w budownictwie mieszkalnym i gospodarczym Wrocławia XI w.*, „*Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*”, t. 27, s. 55–64.
- Dąbrowska E.
2003 *Zagadkowy grób pielgrzyma z Grzebska koło Mławy — głos w dyskusji*, [w:] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, M. Dulicz red., Lublin–Warszawa, s. 281–287.
- DGA
1943 *Deutsches Glockenarchiv im Germanischen Nationalmuseum Nürnberg*.
- Encyklopedia*
1973 *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin.
1993 *Encyklopedia katolicka*, t. 6, Lublin.
- Flinspach K., Heusch-Altentein A.
2002 *Jakobswege. Wege der Jakobspilger im Rheinland*, t. 1, Köln.
- Fraś M., Natkaniec-Frasiowa J.
2003 *Wawelski znak pielgrzymi z wizerunkiem św. Stanisława*, [w:] *Polonia Minor Medii Aevi*, Z. Woźniak, J. Gancarski red., Kraków–Krosno, s. 445–453.
- Galeria*
1960 *Galeria Sztuki Polskiej*, Warszawa.
- Gandert O. F.
1954 *Ein romanisches Pilgerzeichen aus dem mittelalterlichen Magdeburg*, [w:] *Frühe Burgen und Städte*, Beiträge zur Burgen- und Stadtkernforschung, Berlin, s. 167–173.

G ł o s e k M.

- 2002 *Zabytki uzbrojenia jako źródło do dziejów miast pomorskich*, [w:] *Chojnice i Pomorze Wschodnie w średniowieczu*, H. Rząska, K. Walenta red., Chojnice, s. 21–27.

H a a s i s - B e r n e r A.

- 1994 *Hörner aus Keramik — Wallfahrtsdevotionalien oder Signalhörer*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters”, R. 22, s. 15–38.
- 1999 *Die Pilgerzeichen des 11.–14. Jahrhunderts mit einem Überblick über die europäische Pilgerzeichenforschung*, [w:] *Archäologie als Sozialgeschichte. Studien zu Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im frühgeschichtlichen Mitteleuropa*. Festschrift für Heiko Steuer zum 60. Geburtstag, S. Brather, Ch. Bucker, M. Hoepfer red., Internationale Archäologie. Studia honoraria, t. 9, Rahden, s. 271–277.
- 2002 *Pilgerzeichenforschung. Forschungsstand und Perspektiven*, [w:] *Spätmittelalterliche Wallfahrt im mitteleuropäischen Raum. Beiträge einer interdisziplinären Arbeitstagung (Eisleben 7./8. Juni 2002)*, H. Kühne, W. Radtke, G. Strohmaier-Wiederan red. Publikacja elektroniczna na serwerze Uniwersytetu Humboldta w Berlinie, <http://edoc.hu-berlin.de/conferences/conf2/Haasis>.
- 2003 *Pilgerzeichen des Hochmittelalters*, Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte, t. 94, wyd. H. Alzheimer-Haller, K. Reder, Würzburg.

H a a s i s - B e r n e r A., P o e t t g e n J.

- 2002 *Die mittelalterlichen Pilgerzeichen der Heiligen Drei Könige. Ein Beitrag von Archäologie und Campanologie zur Erforschung der Wallfahrt nach Köln*, „Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters”, R. 30, s. 173–202.

H e u s c h - A l t e n s t e i n A., F l i n s p a c h K., H a r z h e i m G., W i p p e r H.

- 2002 *Jakobswege. Wege der Jakobspilger im Rheinland*, t. 2, Köln.

H r d i n a J.

- 1999 *Die topographie der Wallfahrtsorte im spätmittelalterlichen Böhmen*, Colloquia Mediaevalia Pragensia, t. 1, Praha, s. 191–206.

H r u b ý V., S i g l J.

- 1996 *Poutni odznak s vyobrazenim sv. Stanislava z výzkumu v Hradci Králové*, AH, t. 21, s. 7–13.

J a k u b o w s k i Z.

- 1992 *Udział legendy św. Stanisława w kształtowaniu stosunków polsko-czeskich w XIII w.*, Tarnobrzeg.

J a w o r s k i K.

- 1990 *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*, Wrocław.

K a t a l o g

- 2000 *1000-letnie dziedzictwo chrześcijańskie Pomorza środkowego*, Koszalin.

K a ż m i e r c z y k J.

- 1966 *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, t. 1, Wrocław.

K a ż m i e r c z y k J., L o d o w s k i J.

- 1963 *Z badań w rejonie placu Nowy Targ we Wrocławiu w latach 1960–1961*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 15, s. 272–287.

K l a p š t e J.

- 2002 *Svědectví artefaktů*, [w:] *Archeologie středověkého domu v Moste (čp. 226)*, Mediaevalia archeologie, t. 4, Praha–Most, s. 10–34.

K l i m a B.

- 1995 *Znojenská rotunda ve svetle archeologických výzkumů*, Brno.

K o u ř i l P., P r i x D., W i h o d a M.

- 2000 *Hrady českého Slezska*, Brno–Opava.

K o u ř i l P., T e r y n g e r o v á H.

- 2002 *Středověký poutní odznak z historického jádra města Opavy*, [w:] *Civitas & villa*, s. 227–233.

- Kouřil P., Wihoda M.
2003 *Etnické trojmezí? Výpověď písemných a hmotných pramenů k etnické struktuře moravsko-slezského pomezí v opoše vrcholného středověku*, AH, t. 28, s. 69–111.
- Kozieł S., Fraś M.
1979 *Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła B na Wawelu*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Kozłowska K., Turakiewicz R.
2004 *Początki i rozwój Raciborza*, [w:] *Początki i rozwój miast Górnego Śląska. Studia interdyscyplinarne*, D. Ablamowicz, M. Furmanek, M. Michnik red., Gliwice, s. 157–170.
- Köster K.
1961 *Gottsbüren, das „hessische Wilsnack“. Geschichte und Kulturgeschichte einer mittelalterlichen Heiligblut-Wallfahrt im Spiegel ihrer Pilgerzeichen*, [w:] *Festgabe für Paul Kirn zum 70. Geburtstag dargebracht von Freunden und Schülern*, Berlin, s. 199–221.
1972 *Mittelalterliche Pilgerzeichen und Wallfahrtsdevotionalien*, [w:] A. Legner, *Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800–1400 (Ausstellungskatalog)*, Köln, s. 146–160.
1983 *Pilgerzeichen und Pilgermuscheln von mittelalterlichen Santiagostraßen*, Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien, t. 2, Neumünster.
1984 *Mittelalterliche Pilgerzeichen*, [w:] *Wallfahrt kennt keine Grenzen*, L. Kriss-Rettenbach, G. Möller red., München–Zürich, s. 203–223.
- Księga
1995 *Księga Jadwiżańska. Międzynarodowe Sympozjum Naukowe Świętej Jadwigi w dziejach i kulturze Śląska. Wrocław–Trzebnica 21–23 września 1993*, Wrocław.
- Kuczyński S. K.
1995 *Znaki pielgrzymie*, [w:] *Peregrinationes*, s. 322–327.
- Lasłowski E.
1925 *Die Römischen Jubeljahre in ihren Beziehungen zu Schlesien*, „Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft“, t. 45, s. 219–240.
- Limisiewicz A., Roczek M., Wachowski K.
2004 *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w 2003 r. na terenie budo-
wy Biblioteki Głównej Uniwersytetu Wrocławskiego*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 46, s. 175–180.
- Lysiak W.
2000 *Zaklinanie śmierci. Śmierć i pokuta w dawnym Księstwie Pomorskim*, Poznań.
- Majkowski P. E.
1932 *Plaketa z XIII stoletia ražena ke cti sv. Stanislava, krakovského biskupa a mučenika*, „Numismatický Časopis Československý”, R. 8, s. 87–103.
- Manikowska H.
1995 *Ruch pielgrzymkowy na Śląsku w późnym średniowieczu — problemy badawcze*, [w:] *Peregrinationes*, s. 225–241.
2002 *Koszty pielgrzymki Piotra Rindfleischa, kupca wrocławskiego, do Ziemi Świętej*, [w:] *Civitas & villa*, s. 257–264.
- Mischke W.
1986 *Wizualne świadectwo zjednoczeniowej roli kultu św. Stanisława i jego hipotetyczne źródła*, [w:] *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*. Wydział Nauk o Sztuce, nr 103, Poznań, s. 13–28.
1990 *Pierwotny schemat ikonograficzny przedstawienia św. Stanisława ze Szczepanowa. Krakowski znak pielgrzymi z Czech i Moraw*, „Ciechanowskie Studia Muzealne”, t. 2, s. 37–68.
- Muzyczuk A., Gancarski J.
2001 *Płytką ze Sceną Ukrzyżowania z domniemanego domu wójtowskiego na Rynku w Kroś-
nie*, *Dzieje Podkarpacia*, t. 5, Krosno, s. 475–480.

Nawrońska G.

- 2004 *Dokąd pielgrzymowali elblążanie w średniowieczu? Znaki pielgrzymie świadectwem pobożnych wędrówek*, [w:] *Archaeologia et historia urbana*, R. Czaja, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki red., Elbląg, s. 517–527.

Nawrońska G., Tandecki J.

- 1997 *Średniowieczne tabliczki woskowe ze Starego Miasta Elbląga*, *Archaeologia Elbingensis*, t. 2, Elbląg, s. 131–143.

Nocuń P.

- 2004 *Zabytki jurysdykcji karnej w późnośredniowiecznym i wczesnonowożytnym Wrocławiu w ujęciu archeologii historycznej*, [w:] *Wrocław na przelomie średniowiecza i nowożytności*, J. Piekalski, K. Wachowski red., Wratislavia Antiqua, t. 6, Wrocław, s. 25–40.

Nowack A.

- 1937 *Schlesische Wallfahrtsorte älterer und neuerer Zeit im Erzbistum Breslau*, Breslau.

Paner A., Paner H.

- 1998 *Gdańszczenie na pielgrzymkowych szlakach w XIV i XV wieku*, [w:] *Gdańsk średniowieczny w świetle najnowszych badań archeologicznych i historycznych*, H. Paner red., Gdańsk, s. 167–183.

Pater J.

- 1993 *Legenda świętej Jadwigi*, Wrocław.

Peregrinationes

- 1995 *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, H. Manikowska red., Warszawa.

Pielgrzymki

- 1993 *Pielgrzymki w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały XIII Seminarium Mediewistycznego*, J. Wiesiołowski red., Poznań.

Pietrusiński J.

- 1968 *Portal św. Stanisława w Starym Zamku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. 30, s. 346–355.
1988 *Jak wyglądał wizerunek kanonizacyjny św. Stanisława?*, „Rocznik Historii Sztuki”, t. 17, s. 35–41.

Poklewski T.

- 1968 *Nowe znaleziska średniowiecznych znaków pielgrzymich z Polski*, „Na granicach archeologii”, nr 17, s. 131–136.

Polla B.

- 1962 *Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany)*, Bratislava.

Ptaśnik J.

- 1914 *Studyja nad patrycyatem krakowskim wieków średnich, cz. II, dodatek, Materyały do mieszczkańskiego domu wieku XV*, „Rocznik Krakowski”, t. 16, s. 50–71.

Regulska G.

- 2000 *Relikwiarz medalionowy*, [w:] *Ornamenta Silesiae*, s. 75.

Rębkowski M.

- 1998 *Znaki pielgrzymie*, [w:] *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu*, M. Rębkowski red., t. 3, Kołobrzeg, s. 224–226.
2002 *...Ad sanctum Jacobum ultra montes... Przyczynek do badań nad pielgrzymkami mieszczańskimi w średniowieczu*, [w:] *Civitas & villa*, s. 265–269.
2004 *Pielgrzymki mieszkańców średniowiecznych miast południowego wybrzeża Baltyku w świetle znalezisk znaków pątniczych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LII, nr 2, s. 153–188.

Rębkowski M., Rulewicz M.

- 2001 *Czy mieszkańcy Szczecina pielgrzymowali w średniowieczu do Kolonii?*, [w:] *Instantia est magister doctrinae*, Szczecin, s. 351–358.

Sachs R.

- 1982 *Schlesische Leder klein Kunst des Spätmittelalters*, „Jahrbuch des schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau”, t. 23, s. 147–169.

- 2000 *Futerał na tablicę przysięg cechu rzeźników we Wrocławiu*, [w:] *Ornamenta Silesiae*, s. 93.
- Schultz A.
1871 *Excerpte aus Breslauer Stadtbüchern, bezüglich der Privatalterthümer*, „Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit”, NF., t. 18, nr 1–5, szp. 12–16, 44–47, 75–80, 100–104, 131–135 (zrypsy Fromanna).
- Sigl J., Vokolek V.
1994 *Výzkum středověkého sídlišťena stavbě budovy České národní banky v Hradci Králové*, „Zpravodaj muzea v Hradci Králové”, t. 20, s. 86–95.
- Slivka M.
1990 *Vita contemplativa ako protiklad k vota activa*, AH, t. 15, s. 151–173.
1998 *Stredoveký homo viator (Slovensko vo vzťahu k medzinárodným pútnym miestam)*, AH, t. 23, s. 303–320.
- Słoiń M.
2000 *Szpitala średniowiecznego Wrocławia*, Warszawa.
- Słowianie
1998 *Słowianie w Europie wcześniejszego średniowiecza. Katalog wystawy*, M. Miśkiewicz red., Warszawa.
- Sossala J.
1966 *Udział Ślązaków w Anno Sancto 1400*, „Wiadomości Urzędowe Kurii Śląskiej”, t. 21, s. 186–191.
- Souchořpová V., Novotný B.
1974 *Záhranný výzkum středověké služebné osady u Černé Hory (okres Blansko)*, „Přehled Výzkumů” 1973, s. 82–84.
- Śledzik-Kamińska H.
1989 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Trzebnicy w 1989 r.*, [w:] *W Kregu Konserwatorstwa Archeologicznego*, z. 8, Wrocław, s. 71–72.
1993 *Trzebnica, ul. Kościelna*, Informator Archeologiczny. Badania rok 1989, Warszawa, s. 94.
- Thier B.
1995 *Die Pilgerdarstellung des Oldenburger Sachsenspiegels im Lichte archäologischer Hinweise zur Wallfahrt nach Santiago de Compostela*, [w:] *Sachsenspiegel-Recht-Alltag*, E. Kolman, E. Gläser, F. Schecle red., t. 2, Oldenburg, s. 351–360.
- Velimský T.
1998 *K nálezům středověkých poutních odznaků*, AH, t. 23, s. 435–455.
- Wachowski K.
1997 *Nyska i wrocławska działalność mistrza Henclinusa de Nissa w I połowie XIV w.*, [w:] *Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, M. Głosek red., Łódź, s. 299–303.
1998 *Kult św. Jadwigi trzebnickiej w średniowieczu w świetle nowszych źródeł*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 7, Toruń, s. 71–77.
2000 *Plakietka pielgrzymia*, [w:] *Ornamenta Silesiae*, s. 72.
- Wachowski K., Witkowski J.
2003 *Wrocław wobec Hanzy*, „Archeologia Polski”, t. 48, z. 1–2, s. 201–221.
- Wąsowicz T.
1967 *Legenda Śląska*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Witkowski J.
1997 *Gotycki ołtarz główny kościoła Świętych Piotra i Pawła w Legnicy*, Legnica.
- Wrzosek A.
1961 *Zabytki wczesnośredniowieczne z Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno*, „Fontes Archaeologici Posnaniaenses”, t. 12, s. 242–253.

W u t k e K.

1907 *Schlesische Wallfahrten nach dem heiligen Lande*, Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte, t. 3, *Studien zur schlesischen Kirchengeschichte*, s. 137–170.

Z a r e m s k a H.

1995 *Pielgrzymka jako kara za zabójstwo: Europa środkowa XIII–XV w.*, [w:] *Peregrinationes*, s. 147–156.

Ż u r e k A.

1995 *Materiałne ślady pielgrzymek Ślązaków w średniowieczu*, [w:] *Peregrinationes*, s. 332–338.

KRZYSZTOF WACHOWSKI

MEDIEVAL PILGRIMAGES OF THE INHABITANTS OF SILESIA

S u m m a r y

The two most comprehensive monographs on pilgrimages (*Pielgrzymki* 1993; *Peregrinationes* 1995) include practically no contributions by archaeologists. Meanwhile archaeological excavations in the period after World War II, especially in recent years, have yielded new evidence of pilgrim signs. The same can be said of the entire region, encompassing Bohemia and Moravia, as well as Silesia. Recent works in the field of legal archaeology have also added to our understanding of pilgrimages (cf. e.g. H. Zaremska 1995).

In Silesia, the most popular images were those of pilgrims from the Legend of St. Hedwig. Some other pilgrim attributes, such as depicted on one of the Silesian altars (Fig. 1), were known to a lesser extent.

The earliest scallop shell, which is to some extent a natural sign of pilgrimage to Santiago de Compostela, originates from the end of the 12th–first half of the 13th century and was discovered at Ostrów Tumski in Wrocław (Fig. 2a). The next such shell, found at Racibórz, is of 14th century date (Fig. 2b). Shells of the 14th century were recorded in Poznań, Lublin and Ostrów Lednicki in the central belt of Polish lands. The finds from Kołobrzeg and Elbląg in the coastal region could be associated with Hanseatic activities.

Metal pilgrim signs originated mainly from Wrocław: a plaque with images of St. St. Peter and Paul from Rome, dated after 1199 (Fig. 3a), a plaque of the Three Magi from Cologne, dated to 1164–1250/1280, and an openwork plaque depicting St. Bartholomew and St. Hedwig from Trzebnica, dated to the late 14th–first half of the 15th century (Fig. 3d). A round canonization sign with an image of St. Stanislaus (Fig. 3c) was discovered near Sobótka. It differs substantially from other signs of St. Stanislaus in that it is noticeably thicker, is gilded and fails to have any traces of the four eyes for attachment; thus, it is most likely a 19th-century imitation. Signs of St. Stanislaus also occurred in Kraków, and in Bohemia and Moravia. From the southern part of Upper Silesia, now within the Czech Republic (Opava) there came a sign found at Aquisgrán, dated to the first half of the 14th century and bearing a representation of the Holy Virgin (Fig. 3b).

In Silesia, pilgrim signs are very seldom encountered on bells. A cast with the scene of the Crucifixion from Gottsbüren, where the Bleeding Host was worshipped, was found at Poręba in Strzelce Opolskie district. An original sign was found at Kołobrzeg.

Small plaques incorporated into vessels of the 'Hansekanne' type, made of tin, are considered by some scholars as pilgrim signs. A jug of this kind, dated to the 15th/16th century, is known from Wrocław; the plaque depicts a scene of the Crucifixion in mirror reflection (Fig. 4a), but fails to have the rim with devotional inscription that is typical of the Gottsbüren signs. A clay casting mould of the

14th century, discovered in Krosno (Lesser Poland) (Fig. 4b) could have been connected with pilgrimages, perhaps as a mould for hosts made of wax as a form of souvenir.

The pilgrimage movement required appropriately organized bodies. Monasteries were engaged, as a rule, in the manufacture of a variety of devotional items and utensils used by pilgrims. A mass find of clay pilgrim bottles was made at Trzebnica (Fig. 5). From Ostrów Tumski in Wrocław comes a bone fitting for a walking-stick and a small bell (Figs 6a, b). Clay and metal pilgrim bottles and a clay horn were discovered in the Czech Republic and Slovakia (Figs 6c–e). Wrocław was also the site of a mass find of clay figurines of various saints, while a clay figurine of St. Bartholomew was found at Konary, 30 km from Trzebnica. A stone statue of St. James came from a rubbish dump near Wrocław.

Agnuses or substitute relics from Rome, mentioned in the last wills of Wrocław merchants of the 15th century, have yet to be found. These agnuses were occasionally treated as real relics, as evidenced by inscriptions on the feretory busts from the main altar of 1466 in the St. St. Peter and Paul Church in Legnica.

Medallion reliquaries are known from Silesia since at least the Renaissance. They served personal worship, so to speak, rather than public cult.

Częstochowa has been an extremely important pilgrimage center in Polish consciousness ever since the beginning of the Modern Age. We have yet, however, to identify any pilgrim signs from this locality. From 1472 comes a compositional contract, in which it was agreed that a certain Wrocław merchant would make a pilgrimage to Wilsnack and Częstochowa.

As in many other fields, Medieval Silesia appears as a distant periphery of the western and central European "pilgrimage civilization" (Fig. 7). The picture revealed in the archaeological record alone is somewhat biased, especially in view of insufficient investigation of river beds, which occasionally yield a rich trove of pilgrim signs. Written and iconographic sources have their limitations as well. Even so, inhabitants of Silesia, and more strictly speaking of Wrocław, were making pilgrimages to the most important sites like Rome and Compostela, as well as supraregional centers like Cologne, already in the first half of the 13th century. This activity corresponded quite clearly with the existence of the so-called state of the Silesian Henry dynasty, mainly the rule of Henry the Bearded (1201–1238). No pilgrim signs are known from Silesia from the second half of the 13th century. In the 14th century, the center of gravity of the pilgrimage movement moved to Upper Silesia: pilgrims proceeded from Opava to Aquisgrán and from Racibórz to Compostela. From this time dates the compositional contract from Wrocław (1371), which put it upon a certain merchant to make a pilgrimage to Rome and Aquisgrán. The number of written sources concerning pilgrimages rises considerably in the 15th century, being the effect of as much greater literacy as intensified pilgrimaging. Archaeological finds from the period are unfortunately quite modest and are reduced to a sign from Gottsbüren on the bell from Poręba in Upper Silesia and a plaque from Trzebnica, found in Wrocław. The latter find is of exceptional interest, considering that the sign represents a local Silesian place of worship, which could not have had much reach in the 15th century, especially as it concerned not just St. Hedwig, but also the earlier worshipped St. Bartholomew, a fact represented indeed by the plaque which depicts both saints.

Translated by Iwona Zych

Adres Autora:

Prof. dr hab. Krzysztof Wachowski
Zakład Archeologii Średniowiecza
Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 48
50-139 Wrocław
e-mail: wakrz@archo.uni.wroc.pl